

Dr.ir. B.F. Galjart

Ontwikkeling tussen Cultuur en Structuur

Rede uitgesproken bij gelegenheid
van zijn afscheid als hoogleraar
in de Algemene Sociologie van de
Niet-Westerse Samenlevingen aan
de Universteit Leiden op
Vrijdag 13 November 1998

Universiteit Leiden

ONTWIKKELING TUSSEN CULTUUR EN STRUCTUUR

Mijn leeropdracht in Leiden luidde ‘de algemene sociologie van de Niet-Westerse Samenlevingen’. De term Niet-Westers duidt op een geografische grens, dat wil zeggen een cultuurgrens, maar het is niet zo dat een cultuurgrens ook een andere sociologie meebrengt. Een regionale begrenzing is niet van theoretische, maar van praktische aard: een mens kan hoogstens een paar Niet-Westerse talen leren. Inplaats van de benoeming te weigeren heb ik de leeropdracht dan ook thematisch genterpreteerd, namelijk als de sociologie van het belangrijkste probleemcomplex waarvoor Niet-Westerse samenlevingen zich gesteld zagen en zien, dat van hun ontwikkeling. Ik noem mijn vak kortweg ontwikkelings sociologie. Ik was eerst van plan om in te gaan op de vraag hoe dat vakgebied er in het algemeen voorstaat, sinds mijn oratie van 1975, maar daar heb ik van afgezien. Omdat er elke dag nieuwe gebeurtenissen plaatsvinden, die dan beschreven kunnen worden, lijkt het of er van vooruitgang sprake is. Er wordt meer geschreven dan ooit. Theoretisch echter, dus op het vlak van verklaren waarom iets gebeurt, zijn we wel droeviger geworden maar niet zoveel wijzer. Bovendien ben ik nooit zo goed geweest in het geduldig samenvatten van wat anderen ervan denken. Na korte tijd was ik al bezig om te zeggen hoe ik er zelf over denk. Dat ga ik vanmiddag ook doen.

Slechts in zeer uitzonderlijke gevallen kan men van de ontwikkeling van een land vaststellen dat zij eruit ziet als een mooie opgaande lijn. In de meeste gevallen is een golfpatroon zichtbaar. Niet alleen stagnatie is mogelijk, maar ook achteruitgang, en zelfs, op de lange termijn, wat Runciman (1989) ‘dead-ends’ noemt, een soort structurele val waar een samenleving niet meer uitkomt, althans niet als samenleving. Waar ligt dat aan? Wanneer doet zich ontwikkeling voor, wanneer niet, en waarom? Voor het begin van een antwoord is het eerst nodig dieper in te gaan op het begrip ontwikkeling zelf. In het dagelijks spraakgebruik betekent het zoveel als economische groei, eventueel zo verdeeld dat alle leden van een samenleving er enigermate deel aan hebben. Maar behalve een economische dimensie, heeft ontwikkeling ook een politieke, een sociale, en een culturele dimensie. Het probleem is dat de veranderingen welke zich op die verschillende dimensies voordoen niet in de pas lopen. Daardoor is niet duidelijk op welke wijze die verschillende dimensies nu van elkaar afhangen, en óf ze wel van elkaar afhangen. Men kan ontwikkeling ook definiëren

in termen van het streven naar doelen. Zelf onderscheid ik zes doelen, drie op het niveau van een samenleving als geheel en drie op het niveau van de individuele leden van die samenleving. Het gaat dan om economische groei enerzijds en anderzijds, op individueel niveau, om een gelijkmatiger spreiding van inkomen; om een toename van het sturend vermogen van een staat en, op individueel niveau, om een grotere participatie in de politieke besluitvorming, en tenslotte om de groei van de beschikbare hoeveelheid kennis en informatie, op het niveau van een maatschappij, en om een gelijkmatiger spreiding van kennis onder de individuele burgers. Men kan zeggen dat het op individueel niveau gaat om het realiseren van burgerrechten, waarvoor op het niveau van de maatschappij aan bepaalde voorwaarden voldaan moet zijn. Al twintig jaar beweer ik dat er tussen meerdere van die doelen tegenstrijdigheden bestaan, en dat zij daarom niet allemaal terzelfdertijd verwezenlijkt kunnen worden (Galjart, 1978; 1986; 1997).*(I)* Maar als het nastreven van die doelen tegenstrijdige consequenties voortbrengt, waarom hen dan verenigen onder één noemer? Omdat, op de langere termijn de verschillende doelen complementair zijn, of liever noodzakelijke voorwaarden voor elkaar. Een voorbeeld: het sturend vermogen van een staat kan met dwang een heel eind komen, maar op den duur loopt dwang tegen grenzen aan. Met onwillige honden is het kwaad hazen vangen, zegt het spreekwoord. Maar om mensen weer willig te maken kan het nodig zijn hen een grotere mate van participatie toe te staan. Met andere woorden, het sturend vermogen van de staat kan dan alleen worden vergroot langs de weg van verdergaande democratisering, overleg en compromis. Op korte termijn kan die democratisering er echter weer toe leiden dat de staat tegenstrijdige doelen gaat najagen, en daardoor minder greep heeft dan tevoren op wat er in de samenleving gebeurt. Niet alleen het produceren van, zeg, televisies, maar ook een democratie moet geleerd worden.

Het verschil tussen korte en langere termijn is belangrijk, omdat daarvan afhankelijk is of een bepaalde oorzaak nu het ene gevolg heeft of het andere. Mensen, en dus ook groepen, kunnen leren van eerdere vergissingen. Vaak leren ze alleen van hun eigen vergissingen, niet van die van andere volken. Het kan dus zo zijn, dat vergissen niet alleen menselijk is, maar zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor een 'juist' antwoord. Met andere woorden, een samenleving moet misschien eerst ervaren wat er gebeurt als een bepaalde institutie wel op papier bestaat maar de regels in de praktijk een dode letter blijven, voordat men controle op de naleving van de regels gaat eisen, en die

controle er op den duur komt.

Niet alleen de economie vertoont golven, zowel qua groei als qua inkomensverdeling; ook de politieke dimensie vertoont ze. Huntington (1993) spreekt van de 'third wave of democratization' die vanaf ongeveer 1980 over de wereld gaat; het daaraan voorafgaande golfdal betreft dan eertijds democratisch bestuurd landen waar een autoritair regime werd ingevoerd. Soms leidde dat inderdaad tot een groter sturend vermogen van de staat, maar de politieke participatie van de individuele burgers werd beknot.

De sociologische theorie heeft, bij het verklaren van de ontwikkelingsgeschiedenis in de zogenaamde minder ontwikkelde landen gearzeld tussen structurele en culturele variabelen. De eerste theoretische school, die van de moderniseringstheorieën, was in dit opzicht het onduidelijkst: veelal werd gesuggereerd dat de cultuur, dus de ideeën in de hoofden van mensen, eerst veranderde, en dat dan de structuur vanzelf zou volgen. Ontwikkeling werd beschouwd als vooruitgang, als de voortgaande emancipatie van mensen, en dus als universeel aantrekkelijk, een bundel waarden. De weerstanden tegen verandering waren van culturele aard, ook belichaamd in waarden. Als iets niet gebeurde, kwam dat omdat mensen niet wilden (of eventueel niet wisten hoe), veeleer dan dat ze niet konden. Die traditionele waarden zouden verdwijnen als mensen zouden worden blootgesteld aan moderne verschijnselen als school, fabriek, radio en krant, dat wil zeggen structurele variabelen. Dat bleek tegen te vallen. Latere theorieën - die moesten verklaren waarom ondanks alle goede bedoelingen van politieke leiders als Sukarno, Nkrumah of Nehru de economische groei tegenviel - zochten het meer in structurele beperkingen, hetzij van externe aard - de afhankelijkheid van ontwikkelingslanden - hetzij van interne aard - een uitbuitende elite -, hetzij van beide. Die structurele belemmeringen overigens konden alleen worden overwonnen door een culturele verandering, namelijk een groeiend klassebewustzijn, dat weer gepaard zou gaan aan anti-imperialisme. Landen moesten zich losmaken van het kapitalistische wereldsysteem en zich ontwikkelen op grond van centrale planning en gedeeld eigendom. Het feit dat sommige landen wel, en soms sterke, economische groei vertoonden terwijl ze kapitalistisch bleven en dicht aanschurkten tegen de wereldmarkt, en het feit dat de socialistische landen op den duur, ondanks een hoge spaarquote, geen groei meer vertoonden, maakten dat ook deze theoretische scholen moesten inbinden. Sindsdien is er geen hegemonische theorie geweest, althans niet in

de sociologie. In de economie ging in de loop van de jaren tachtig het idee overheersen dat niet zozeer de staat alswel de markt voor groei moest zorgen, en dat kapitaal uit zichzelf de wereld over zou gaan om van groeimogelijkheden te profiteren. Hoewel markt, kapitaal en winst voor sociologen niet meer zulke vieze woorden zijn als vroeger, wijzen mijn vakgenoten bij voorkeur op wat die drie niet doen. Er wordt thans dan ook gesproken over de impasse in de sociologische theorievorming, over de noodzaak to rethink development. De neiging om normatieve theorieën op te stellen, een neiging die ik in mijn inaugurele rede het verkondigen van blijde boodschappen noemde, is niet verdwenen. Eén verschil met vroeger is dat de vooruitgang in ontwikkelingslanden thans niet meer wordt verwacht van het proletariaat of - in de vroegere Chinese versie - van de boeren, maar van de buurt, of van de zogenaamde 'nieuwe' sociale bewegingen, van 'het volk', van de civiele maatschappij, of van de NGO's, de Non-Governmental Organizations die zich met ontwikkelingswerk bezighouden. Sommige vakgenoten hebben hun twijfels over de rol welke die, uiterst vage, categorieën zullen of kunnen spelen, maar stellen dan dat het geen zin heeft om te theoretiseren over ontwikkeling zolang een dergelijke heilsbrenger nog niet gevonden is. Colin Leys (1996: 28) bijvoorbeeld schrijft:

"And, even more crucially, the construction of a new theory of development is necessarily a political task, involving political choices about whom (what social forces) the theory is for, to accomplish what ends and in what contexts".

Achter deze speurtocht naar een nieuwe heilsbrenger zit soms de postmodernistische overtuiging dat elke sociologische theorie niet meer is dan een zet in een taalspel. De Zwitser Rist, die een boek schreef over de geschiedenis van ontwikkelingstheoriën, is in dit opzicht heel duidelijk. Hij schrijft (1997: 247):

"In other words, 'science' is neither truer nor more absurd than any other belief; it is itself a social product which varies over time and cannot claim the privilege of infallibility".

Het feit dat wetenschappelijke kennis altijd achterhaald kan worden door nieuwe inzichten wordt hier aangewend om te beweren dat alle bestaande of denkbare meningen over de wereld, althans de sociale wereld, in principe evenveel

waard zijn. Welke mening boven komt drijven hangt niet zozeer af van de mate waarin een adequaat beeld gegeven wordt van de sociale werkelijkheid, maar van de macht van degenen die een bepaalde mening verkondigen. Ook hierover een citaat. Escobar (1992: 62) schrijft:

"Representations of the world, such as the representation of the Third World in terms of 'development', are social facts - that is, effects and instruments of power - not pristine descriptions of external reality to which the theorist can appeal as the ultimate arbiter of truth."

Ik heb me tussen die bringers van blijde boodschappen nooit erg op mijn gemak gevoeld. Ik had voortdurend de indruk dat ik niet politiek correct genoeg was.

Uit ervaring veeleer dan door theoretische beschouwingen hebben we geleerd wat onze voornaamste analytische tekortkoming in het verleden is geweest. Mijns inziens was dat het grote optimisme ten aanzien van wat staten in ontwikkelingslanden konden doen, en ook zouden doen om ontwikkeling te bevorderen. In een interview vertelde de huidige minister van ontwikkelings-samenwerking, Mevrouw Herfkens, eens dat binnen de Wereldbank, dit ietwat naïeve optimisme wel het Tinbergen-syndroom werd genoemd: de gedachte dat ook de staten in ontwikkelingslanden geleid en bemand werden door vadertjes Drees, en niet door mensen als Saddam Hussein of Milosevic. Overigens heeft ook het personeel van de Wereldbank zelf tientallen jaren lang geijverd voor beleid dat erop neerkwam dat staten meer moesten gaan doen, niet minder (Lindauer, 1988). Het feit dat de staten in ontwikkelingslanden zich gingen bemoeien met vele aspecten van het leven, bracht mee dat zij daarvoor zowel ambtenaren als inkomsten nodig hadden; inkomsten die ten dele afkomstig waren uit donorlanden. Het bracht ook mee, dat zowel de leidende posities in het staatsapparaat, als de besluiten waarmee fondsen, of rechten, werden gealloceerd, als ook de beschikking over die fondsen zelf, attractief werden, op de manier zoals een pot honing voor bijen attractief is. Politicologen nemen veelal aan dat het de eerste plicht van een politiek leider is om, eenmaal aan de macht, ook aan de macht te blijven. Dat kan door leuke dingen voor de mensen te doen, of althans voor sommige mensen, die dan, als tegenprestatie, electorale steun moeten geven. Het kan ook door de oppositie

op enigerlei wijze de kans te ontnemen om aan de macht te komen. Die manieren kunnen zeer verschillen, en lopen van het instellen van een één-partij stelsel, via verkiezingsfraude, tot het gevangen zetten of verbannen van opposenten, en tenslotte tot moord en doodslag. Wat er in een land precies gebeurt hangt af van de mate waarin de constitutie meer is dan een constructie op papier, en van degenen die beschikken over de geweldsmiddelen, het leger. Vaak is, tot nog toe, de enige manier om beleid te veranderen het naar huis sturen van de beleidsmakers geweest.

Dit honingpot karakter van staten heeft verschillende gevolgen gehad. Een daarvan was, dat het leuke dingen voor de mensen doen dikwijls neerkwam op het verlenen van rents, dat wil zeggen dat de staat prijzen en inkomens vaststelde of toeliet die niet berustten op objectieve schaarste, maar niettemin de allocatie van kapitaal bepaalden. Voor elke georganiseerde belangengroep geldt dat het voordeel van een rent groter is dan het nadeel dat men ervan ondervindt als lid van de samenleving als geheel, zo leerde Olson (1982) ons. Rentseeking moet dus verwacht worden. Een tweede gevolg was, dat de machinaties om aan de macht te blijven dikwijls ten koste gingen van beleid gericht op het belang op langere termijn van de samenleving als geheel. Noodzakelijke maar pijnlijke maatregelen worden uitgesteld totdat de wal het schip keert, maar dan loopt het schip ook veel meer averij op dan nodig zou zijn geweest. Een derde gevolg is een soort combinatie van de eerste twee: corruptie. De beleidsmakers laten zich betalen, en anderszins politiek steunen, voor een besluit dat zij nemen, en wel door degenen die er voordeel van hebben. Economen hebben corruptie wel gezien als een marktconforme correctie, maar corruptie doordeesemt een hele samenleving, het is een dalend veeleer dan een stijgend cultuurgoed. Wie niet meedoet wordt beschouwd, en beschouwt tenslotte zichzelf, als een idioot. Vooral in ontwikkelingslanden is corruptie niet alleen schadelijk voor de economische groei, maar tast het ook de legitimiteit van het hele politieke bedrijf aan (Elliott, 1997: 1). In sommige ontwikkelingslanden is het zover gekomen dat niet alleen de zittende regering, maar het politieke bedrijf überhaupt in een kwaad daglicht is komen te staan.

We hebben, kortom, niet voorzien dat staten ontwikkeling ook konden remmen; we hebben het moeten ervaren. Die ervaring heeft inmiddels tot reacties geleid. In de eerste plaats tot de als eis geformuleerde wens van donoren dat er sprake moet zijn van 'good governance' voor er geld op tafel zou komen. Good governance betekent niet zonder meer een democratisch stelsel, maar wel

openheid van beleid, verantwoording tegenover de bevolking, en een bepaalde mate van rechtszekerheid van burgers. Good governance laat zich zo echter nauwelijks afdwingen; het is bovenal een interne kwestie. De affaire Bouterse, trouwens de gehele verhouding tussen Nederland en Suriname na de decembermoorden, is er een schoolvoorbeeld van dat een donor maar weinig invloed heeft. In de tweede plaats sloot de teleurstelling over staten in ontwikkelingslanden goed aan bij de in het Westen opgekomen twijfel over de maakbaarheid - door de staat - van de samenleving. Op het niveau van de mainstream theorie leidde die teleurstelling tot de aanbeveling dat de staat zich zo weinig mogelijk met de economie zou moeten inlaten, de markt moest het werk doen. Over het hoofd werd gezien dat in de tot voor kort uiterst succesvolle Oost-Aziatische landen de staat minstens zoveel in de economie had ingegrepen als in de minder succesvolle Latijns Amerikaanse landen, maar wel anders. Zoals Peter Evans (1992) het verwoordde: de staat kan zowel probleem als oplossing zijn.

Als dit echter zo is, wordt de vraag waarom, of onder welke omstandigheden, de staat in een ontwikkelingsland oplossing is, of van probleem overgaat in oplossing, van het allergrootste belang. Teruggrijpend op sociologen als Weber en economisch historici als Polanyi, Hirschman, en North antwoordt Evans (1995): het verschil is te danken aan de aanwezigheid van bepaalde instituties. De manier waarop mensen met elkaar omgaan, ook in marktrelaties, is niet die van nut-maximerende individuen, zoals de neo-klassieke economische theorie veronderstelt, maar ligt ingebed in gedragscodes, normen en gewoonten. Evans heeft de eerste vraag beantwoordt door te stellen dat, in de Oost-Aziatische landen, de regeringen het economische, op export gerichte beleid lieten bedenken en uitvoeren door een aparte bureaucratie, bemand door zeer kundige economen; een bureaucratie die weliswaar veelvuldig contact onderhield met sectoren van het bedrijfsleven maar desondanks geen permanente rents verleende. Bedrijven werden beloond voor prestaties, met name op het terrein van de export, maar die beloning kon ook weer stopgezet worden. Evans sprak van de 'embedded autonomy' van deze staatsorganen. Hierbij valt op dat de hoogste politieke leiders kennelijk zo zeker waren van hun macht dat ze, omwille van machtsbehoud, niet plotseling van beleid veranderden en/of toch rents verleenden, zoals in andere ontwikkelingslanden gebeurde. Ook valt op dat zij hun machtspositie niet gebruikten om zichzelf te verrijken, zoals zeg een Mobutu, een Duvalier, een Marcos of een Suharto op den duur deden. Achter die embedded autonomy liggen dus nog andere waarom-vragen. Uit

mijn voorbeelden van heersers die zich wel verrijkten blijkt al dat niet zonder meer gezegd kan worden, dat een autoritair regiem in een bepaalde ontwikkelingsfase altijd beter werkt dan een democratisch regiem; al deze Zwitserse rekeninghouders stonden aan het hoofd van een autoritaire regering. Op het ogenblik wordt overigens de Aziatische crisis ook weer in verband gebracht met de embedded autonomy van deze economische bureaucratie. Er zou te weinig openheid van en toezicht op met name de financiële instellingen geweest zijn, zodat de mate waarin zij slechte leningen hadden verstrekt - al of niet op last, of zelfs op voorspraak, van de overheid - te lang onopgemerkt zou zijn gebleven. Toen dat eenmaal aan het licht kwam, maakte veel in aandelen belegd kapitaal zich ijlings uit de voeten. Niet alleen buitenlands kapitaal; waarschijnlijk is het zelfs zo dat sommig inheems kapitaal het eerst nattigheid voelde. Als deze analyse klopt impliceert hij dat embedded autonomy op den duur leidt tot een gebrek aan openheid, en dat weer tot het niet op tijd herkennen van verkeerde investeringen.(2)

Als de openheid van regeringsbesluiten, en de verantwoording die politieke leiders schuldig zijn aan parlement en maatschappij van zulk eminent belang lijken, hoe dan bevorderen dat die toenemen? Een oplossing wordt gezocht in het opnieuw instellen van een democratisch regime. Hoewel over het algemeen in een democratisch regime van meer controle op de regeerders sprake zal zijn dan in een autoritair regime, het bestaan van een formele democratie is geen garantie. Ook in een democratie kunnen cliëntelisme en corruptie voortbestaan. Burgers kunnen dan denken dat de heer X weliswaar een schurk is, maar tenminste onze schurk. Een bevolking die geen van haar politieke leiders meer voor onze schurk houdt, gaat een verkiezing vooral zien als een manier om de ene groep schurken te vervangen door een andere groep, en doet niet meer mee. Hechter (1987: 50 e.v.) stelt dat voor groepssolidariteit sociale controle nodig is, en hij maakt daarbij onderscheid tussen een 'monitoring capacity' en een 'sanctioning capacity'. Sociale controle veronderstelt dus het vermogen om aan de weet te komen wat er is gebeurd, en het vermogen om overtredingen van de regels te bestraffen. Het eerste hangt sterk af van de media. Helaas is het zo dat de mate van ontwikkeldheid van een land ongeveer afgelezen kan worden uit de frequentie waarmee de media er nieuws achterhouden of manipuleren.

De openheid van de media, of de juistheid van de berichtgeving in het alge-

meen, is echter niet voldoende. Bij monitoring gaat het erom na te gaan of de leden van een groep die een gezamenlijk product voortbrengen aan hun verplichtingen voldoen, zegt Hechter (op. cit.). Men kan beleid zien als het gezamenlijk product van degenen die de staat bemannen. Maar de staat zelf is weer een gezamenlijk product van de leden van een maatschappij. Ook de verplichtingen van de burgers zelf moeten derhalve aan monitoring onderworpen worden. Het betalen van belastingen is dan bijvoorbeeld zo'n verplichting. Monitoring heeft dus betrekking op zeer veel verschillende handelingen, ook die van de burgers zelf. Het is niet nodig om naar een ontwikkelingsland te gaan om in te zien dat burgers dikwijls niet beseffen dat sommige van hun praktijken bijdragen aan het slecht functioneren van de staat; en niet alleen de burgers doen dat niet, sociologen soms ook niet. Zo was de verwachting, toen wij in de jaren zestig de verschijnselen patronage en cliëntelisme ontdekten en daarover conferenties hielden, dat die fenomenen zouden verdwijnen als landen zich verder zouden ontwikkelen. Twintig jaar later, toen er opnieuw een conferentie aan werd gewijd, was een van de conclusies dat ze niet verdwenen waren, of beter gezegd, wel verdwenen uit sommige relaties, maar gebleven, of opgedoken, in andere (Banck en Trouwborst, 1992).

Effectieve sociale controle impliceert meer dan monitoring. Zowel binnen de staat als binnen de maatschappij moeten mensen ook de hoop, of beter nog de overtuiging, hebben dat verbetering mogelijk is. Dat wil zeggen, de overtuiging dat er zich ook eerlijke mensen aandienen als politiek leider, dat zij, eenmaal aan de macht, niet aan vriendjespolitiek zullen gaan doen en zich niet makkelijk zullen laten corrumperen, dat eventuele boosdoeners voor het gerecht zullen worden gesleept, dat rechters onomkoopbaar zijn en onbevooroordeeld, dat contracten zullen worden gegund aan de laagste (of hoogste) bidder; enfin, dat allerlei instituties zo zullen functioneren als de wetgever lijkt te hebben bedoeld. Met andere woorden, als het vermogen er is, en wordt gebruikt, om sancties uit te delen indien mensen zich hebben onttrokken aan de verplichtingen die een institutie meebrengt. Deze 'sanctioning capacity' van een maatschappij is minstens zo belangrijk als de kennis van wat er is gebeurd, maar is nog minder van buitenaf te beïnvloeden. De vraag is ook, hoe dat dan moet. Van de KNVB verlangen dat een al lang geleden afgesproken vriendschappelijke wedstrijd alsnog wordt afgelast? Zoiets kan door het bewind dat men wil straffen gemakkelijk anders worden uitgelegd, bijvoorbeeld als krenking van de nationale trots, of als teken van angst voor een zekere nederlaag.

Een socioloog kan het zich niet veroorloven om een betoog te houden zonder althans eenmaal te zeggen dat nader onderzoek dringend gewenst is. Ten aanzien van deze vraag doe ik dat dan ook. Dit temeer, omdat toch in verschillende landen - en niet alleen ontwikkelingslanden, want ik denk hier ook aan Italië - sprake lijkt te zijn van een langzame verbetering.

Indien uiteindelijk allerlei praktijken van mensen in hun onderlinge relaties onbedoelde gevolgen hebben voor de manier waarop regeerders en ambtenaren hun functies uitoefenen, dan liggen wellicht de diepere oorzaken van een stagnerende ontwikkeling toch in de cultuur. In ieder geval ben ik in die richting aan het zoeken. Het laatste deel van deze rede gaat daarom niet meer over wat we al weten of geleerd hebben, maar over wat ik nog nader hoop te onderzoeken. Het gaat dus om hypothesen, gissingen. Weliswaar schud ik ze niet zomaar uit mijn mouw, en zal ik anderen citeren op wier schouders ik hoop te gaan staan, maar toch. Mede geïnspireerd door Fukuyama (1995), wiens titel 'Trust' in de nederlandse vertaling 'Welvaart' werd, meen ik dat de mate waarin en de manier waarop mensen in een samenleving elkaar vertrouwen, of juist niet vertrouwen, het aanschijn geeft aan allerlei praktijken en instituties die op hun beurt grote invloed hebben op het ontwikkelingsproces.

Vertrouwen is de verwachting dat een ander ons in een transactie, of een relatie, geen kwaad zal berokkenen. Zulk vertrouwen is nodig omdat het ons als individu simpelweg aan macht ontbreekt om de ander te dwingen. Bij een transactie waarbij als het ware gelijk overgestoken wordt is dit vertrouwen niet zo belangrijk, maar vele relaties, in en buiten de economie, houden een ruil in waarbij de ene prestatie nu, maar de tegendienst pas veel later wordt geleverd. Er zijn verschillende soorten vertrouwen. Fukuyama maakt onderscheid tussen maatschappijen waar mensen vooral hun bloedverwanten vertrouwen en maatschappijen waarin vertrouwen veel algemener is. Ik noem zijn eerste soort vertrouwen particularistisch, berustend op het feit dat we de andere persoon goed kennen, danwel weten dat hij bij een vertrouwensbreuk door medestanders van ons gesanctioneerd zal worden. Zulk vertrouwen bestaat tussen nabije en soms verre verwanten, en tussen vrienden. In de politiek spreekt men wel van vertrouwenspersonen; dat hoeven geen vrienden te zijn. Maar ook in andere dan politieke relaties komt persoonlijk vertrouwen voor. Tussen mensen die elkaar niet kennen moet vertrouwen geleidelijk worden opgebouwd, stelt Luhmann (1973). Dat wil zeggen, eerst worden kleine risico's genomen dat de ander ons toch een loer draait, en als dat dan niet gebeurt, grotere risico's. Een

speciale vorm van persoonlijk vertrouwen is dat tussen patroon en cliënt, dat wil zeggen tussen mensen die verschillen in rijkdom, macht of status. De diensten of gunsten in de ene richting verschillen van die in de andere richting, maar de betrokken personen beklemtonen hun gelijkheid eerder dan hun ongelijkheid. Patronage is wel 'lopsided friendship' genoemd.

Naast dat persoonlijke vertrouwen bestaat wat wel systeem-vertrouwen wordt genoemd, het vertrouwen dat een rol volgens de normen wordt vervuld, min of meer onafhankelijk van de persoon die de rol bekleedt. Zo kan men vertrouwen hebben in een institutie als het leger, of de kerk, of de rechtspraak. Hier en daar in de literatuur, bijna tussen neus en lippen door, wordt gesteld dat er een tegenstelling tussen die twee vormen van vertrouwen bestaat.⁽³⁾ Zo schrijft Orrú (1997:361) dat de keerzijde van persoonlijk vertrouwen 'generalised distrust toward and disregard for the system' zou zijn. Eisenstadt en Roniger (1984: 10) stellen dat patronage, vriendschap en rituele verwantschap veelal impliceren een 'special personal bond which transcends the usual existing groupings and categories of people and cuts across them'. En: "Thus these ritualized personal relations provide a new type of solidarity framework for instrumental relations which is different from that of the main groups of the society and yet complements them" (p. 11). Met andere woorden: de functie van die persoonlijke vertrouwensrelaties is nu juist om niet-verwanten, of algemener gesteld, burgers die elk lid zijn van verschillende corporatieve groepen aan elkaar te koppelen. Weer anders gezegd: om wat Fukuyama noemt de barrières van wantrouwen die normaal tussen klassen, of ethnische groepen, of verwantschapsgroepen, of standen bestaan, te overwinnen. Voor individuen, of kleine groepen vervult dit persoonlijke vertrouwen dus een functie analoog aan die van systeem-vertrouwen. Sociologen zijn het erover eens dat voor modernisering, of ontwikkeling, een uitbreiding van vertrouwen in onpersoonlijke principes en anonieme anderen een functionele noodzaak is; een uitbreiding van wat ik hiervoor systeem-vertrouwen noemde (Vgl. Giddens, 1990). Echter, als het inderdaad zo is dat persoonlijk vertrouwen voor individuen systeem-vertrouwen kan vervangen, en als die twee soorten van vertrouwen tot op zekere hoogte strijdig zijn, is de uitbreiding van systeem-vertrouwen niet iets dat vanzelf gebeurt. Maar waarom zouden die twee vormen van vertrouwen strijdig zijn? Het is niet zo dat een overwicht van persoonlijk vertrouwen, of een gering systeem-vertrouwen in een samenleving ontwikkeling geheel onmogelijk maakt. Maar mijn hypothese is dat het veel voorkomen van persoonlijk

vertrouwen ontwikkeling gaat belemmeren. Waarom? Eén reden heb ik eigenlijk al genoemd: voor individuen geldt dat persoonlijk vertrouwen een bepaalde groepsgrens slecht, maar voor de groepen zelf geldt dat niet. De traditionele groepsgrenzen of barrières van wantrouwen blijven bestaan. Een tweede reden is dat dit soort persoonlijke vertrouwen in de eerste plaats loyaliteit inhoudt. Dat wil zeggen dat men de ander geen schade berokkent, dus hem dekt, niet klikt als hij iets doet wat God of de wet verboden heeft. Het is een relatie die misschien niet corruptie uitlokt, maar waarin corruptie, vriendjespolitiek, cliëntelisme e.d. onvoldoende aan sociale controle onderworpen worden. Het is een voedingsbodem voor dat soort praktijken. Het tast de burgerzin aan, in die zin dat mensen corruptie en cliëntelisme afkeuren als anderen er voordeel, en zichzelf dus nadeel van ondervinden, maar die verschijnselen niet afkeuren als zij er zelf van profiteren. Zolang dat het geval is, kunnen politici zich bijna niet onttrekken aan het kweken en belonen van cliëntèles; hun concurrenten doen dat immers ook. Aangezien de bevoordeling van cliëntèles veelal plaats moet vinden via besluiten of uitgaven van de overheidsbureaucratie, wordt ook die meegesleept en gedwongen tot particularisme, eventueel tegen wat de wet voorschrijft in. Natuurlijk is niet iedere politicus of ambtenaar corrupt, maar ook de eerlijke hervormer moet zorgen dat hij onder zich mensen krijgt die hij kan vertrouwen, die hem niet zullen tegenwerken, en dat hij zo goed mogelijk kan controleren hoe de bureaucratie haar taak vervult. In 1985 stelde de Braziliaanse president zelf of via via meer dan 50.000 hogere ambtenaren aan, dat wil zeggen vertrouwenspersonen. Teneinde de corruptie en vriendjespolitiek in de gevestigde overheidsdiensten tegen te gaan ontstaat de neiging om voor een nieuwe overheidstaak ook een nieuwe dienst in het leven te roepen. In het jaar 1985 telde de federale overheid in Brazilië 20.000 verschillende diensten, waarvan 897 een coördinerende rol hadden (Ross Schneider, 1991). Het treurige is niet alleen, dat corruptie en cliëntelisme in de armste landen nog veel overheersender zijn dan in de al wat meer ontwikkelde landen, maar dat het Nederlandse credo volgens hetwelk de officiële ontwikkelingshulp juist naar de armste landen moet gaan, de staatsruif voller maakt en dus de genoemde praktijken in stand helpt houden (vgl. Seibert, 1999).

Zoals al gezegd, cliëntelisme en corruptie maken economische groei niet geheel onmogelijk, maar zorgen er mede voor dat de verdeling ongelijker wordt; niet iedereen kan cliënt zijn, of: de spoeling waarvan cliënten het moe-

ten hebben wordt steeds dunner. Het beleid moet minder particularistisch worden, maar daarvoor is nodig dat persoonlijk vertrouwen minder noodzakelijk wordt en het systeem-vertrouwen van burgers groeit. Met andere woorden, de 'barriers of distrust' waarvan Fukuyama spreekt moeten zo niet geslecht, dan toch veel lager worden. In sommige ontwikkelingslanden lijkt dat ook te gebeuren, in andere nauwelijks. Het is een langdurig proces, dat makkelijk een of twee generaties kan duren, en daarom ook moeilijk grijpbaar is. Moeilijk grijpbaar, en ook moeilijk van buitenaf te beïnvloeden. Voor gehele samenlevingen gaat het om nation-building, een proces waarbij een nationale identiteit belangrijker wordt dan welke groepsidentiteit ook. Durkheim sprak - ten tijde van de Europese industrialisatie - van organische solidariteit. Dat is niet alleen een kwestie van voortgaande arbeidsdeling, er moet ook een gemeenschappelijke cultuur groeien, welke de bestaande deelculturen als het ware overvleugelt (Gellner, 1993). Symbolen van die gemeenschappelijkheid zijn sportprestaties of het winnen van Nobelprijzen. In een krantenartikel stond dezer dagen te lezen dat in Liberia 'talloze vredesonderhandelingen op niets uitliepen, maar zodra het nationale voetbalelftal onder leiding van Weah in actie kwam, bleken de krijgsheren bereid een gevechtspauze in te lassen. Zolang de wedstrijd duurde waren we een volk.' (NRC-Handelsblad, 14-10-1998). Naast voorbeelden - eventueel ook van politieke leiders die zich niet laten dwarsbomen door de traditionele groepsgrenzen - kunnen ook ervaringen leiden tot een groter systeemvertrouwen. Bijvoorbeeld - als tenminste in de hogere echelons de barrières van wantrouwen overwonnen zijn - de dienstplicht. Ook de televisie kan helpen, als mensen merken dat de leden van andere groepen niet zoveel van henzelf verschillen als zij dachten. In Nederland hielp dat om de verzuiling sterk te verminderen.

Op kleiner schaal dan die van de samenleving als geheel worden barrières van wantrouwen verlaagd door die associaties die mensen uit verschillende corporatieve groepen bijeenbrengen. Voor Latijns Amerika denk ik dan aan bijvoorbeeld allerlei protestantse kerkgenootschappen, die ook trachten een bepaalde ethiek van eerlijkheid en soberheid ingang te doen vinden. Wellicht dat ook andere associaties een dergelijk gevolg hebben; in ieder geval geldt voor sommige daarvan dat zij pogen om niet de cliëntèle van de een of andere politicus te worden, zelfs als zij zich wel tot hen wenden (Cardoso 1992). Maar hoe het ook zij, aan de groei van systeemvertrouwen valt nog veel te onderzoeken.

Ik heb het in het voorgaande betoog vooral gehad over het macro-niveau. Dat is niet het enige en misschien niet het voornaamste niveau waarop ontwikkelings-sociologen bruikbaar zijn. In de ontwikkelingssamenwerking worden ze veelal ingezet op meso- of micro-niveau, het niveau waarop ontwikkelingsprojecten worden uitgevoerd. Mensen worden dan verondersteld zich te organiseren, samen te werken, een innovatie te accepteren, en meestal alle drie tegelijk. Ten aanzien van al deze sociale processen weten we nu meer dan in het verleden. Niet in de zin dat we betere recepten zouden hebben, maar in de zin dat we de problemen die zich erbij kunnen voordoen beter kennen. Weliswaar is het mogelijk om de sociologie over samenwerking, de adoptie van innovaties, of het opzetten van een associatie, op abstract niveau te onderwijzen, maar de technische kant die aan projecten kleeft verschilt telkens. Wil een socioloog door anderen serieus worden genomen, dan moet hij of zij van die technische kant ook iets weten. Ik ben dan ook blij dat we met het Centrum voor Milieukunde een gezamenlijke opleiding hebben kunnen realiseren, en dat er met de geneeskundigen ter stede wordt samengewerkt.

Voor wat Leiden betreft is dit een afscheidsrede, die niet, zoals meer en meer voorkomt, afgesloten kan worden met de opmerking, nou, tot Maandag dan. Ik val Maandag overigens niet in een zwart gat; tenminste tot Juli volgend jaar leid ik een zogenaamde NIAS thema-groep, en voordat de publicaties die daaruit moeten voortkomen er inderdaad liggen zijn we weer een jaar verder. Die NIAS groep bestaat uit vakgenoten die verschillende regionale specialisaties hebben; de NIAS-ervaring moet er onder meer toe bijdragen dat we allemaal comparatiever worden, en niet meer kunnen aankomen met de beroemde anthropologische kreet: not in my village; een kreet die elke poging tot vergelijken in de kiem smoort. De ervaring met die NIAS groep brengt mij tot mijn laatste opmerking. De ontwikkelingssociologie, of breder de ontwikkelingsstudies, zouden erbij winnen als in Leiden zowel bij het onderwijs als het onderzoek, niet een regionale, maar een thematische bundeling zou overheersen. Thans is het nog vaak zo dat de moeilijkheidsgraad van een taal bepaalt wat als een wetenschapsgebied wordt gezien, iets wat ten aanzien van de meeste talen allang niet meer het geval is, en ook bij extreem moeilijke talen mijns inziens geen toekomst heeft. Ik heb Leiden inderdaad als een bolwerk van vrijheid ondergaan, waarin je zelf uitmaakte waarop je je aandacht richtte. Die vrijheid impliceert echter niet dat alles maar bij het oude moet blijven.

NOTEN

- (1) In de literatuur zijn vergelijkbare beweringen te vinden, bijvoorbeeld bij Hirschman (1981) en Tiryakian (1991). Roniger (1998: 75) schrijft: "Thus equality and freedom may move in separate and even opposite directions, as noted long ago by Alexis de Toqueville in his classic *Democracy in America*". Wel is opvallend dat mijn Nederlandse vakgenoten nooit hebben gereageerd, noch in kritische, noch in instemmende zin.
- (2) We stuiten hier op het feit dat een institutie die in een vroegere fase van ontwikkeling functioneel is gebleken, in een latere fase dysfunctioneel kan worden. Een hoge spaarquote kan tot veel investeringen en flinke groei leiden, maar alleen als het geld ook goed gebruikt wordt en niet over de balk wordt gegooid. Gebeurt dat laatste wel, dan is die hoge spaarquote een nadeel.
- (3) In andere literatuur, bijvoorbeeld in Misztal's hoofdstuk 'Defining Trust' (Misztal, 1996), blijkt van zulk een tegenstelling tussen vormen van vertrouwen niets.

LITERATUUR

- Banck, G. en
A. Trouwborst 1992 Introductie. *Antropologische Verkenningen 11* (2): 1-8. (Nummer over Patronage, Clientèlisme en Vriendschap)
- Cardoso, R. 1992 'Popular Movements in the Context of the Consolidation of Democracy in Brazil.' In: A. Escobar en S.E. Alvarez (eds), *The Making of Social Movements in Latin America*, pp. 291-302. Boulder, Westview Press.

- Eisenstadt, S.N. en L. Roniger 1984 *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Elliott, K.A. 1997 'Introduction.' In: K.A. Elliott (ed.), *Corruption and the Global Economy*, pp. 1-5. Washington, Institute for International Economics.
- Escobar, A. 1992 'Culture, Economics and Politics in Latin American Social Movements. Theory and Research.' In: A. Escobar en S.E. Alvarez (eds), *The Making of Social Movements in Latin America*, pp. 62-85. Boulder, Westview Press.
- Evans, P. 1992 'The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy and Structural Change,' pp. 139-181. In: S. Haggard en R. Kaufman (eds), *The Politics of Economic Adjustment*. Princeton, Princeton University Press.
1995 *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. Princeton, Princeton University Press.
- Fukuyama, F. 1995 *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Londen, Penguin Books.
- Galjart, B.F. 1978 Mythes en Misverstanden rondom Ontwikkeling. *Mens en Maatschappij* 53 (1): 53-62. 1986 *Omwille van de Ontwikkelingssociologie*. Muiderberg, Coutinho.

- 1997 'Een paradigma-wisseling in de ontwikkelingsociologie: Impasse of voortgang?' In: H.J.M. Claessen en H.F. Vermeulen (red), *Veertig Jaren Onderweg*, pp. 59-69. Leiden, DSWO Press.
- Gellner, E. 1993 *Culture, Identity and Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, A. 1991 *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Hechter, M. 1987 *Principles of Group Solidarity*. Berkeley, University of California Press.
- Hirschman, A.O. 1981 *Essays in Trespassing. Economics to Politics and Beyond*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Huntington, S.P. 1993 'Democracy's Third Wave.' In: L. Diamond en M.S Plattner (eds), *The Global Resurgence of Democracy*, pp. 3-25. Baltimore The John Hopkins University Press.
- Leys, C. 1996 *The Rise and Fall of Development Theory*. London, James Currey.
- Lindauer, D.L. 1988 *The Size and Growth of Government Spending*. Washington, World Bank.
- Luhmann, N. 1973 *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion Sozialer Komplexität*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- Misztal, B. 1996 *Trust in Modern Societies*. Cambridge, Polity Press.

- Olson, M. 1982 *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven, Yale University Press.
- Orrú, M. 1997 'The Institutional Logic of Small-Firm Economies.' In: M. Orrú, N. Woolsey Biggart en G.G. Hamilton (eds), *The Economic Organisation of East-Asian Capitalism*, pp. 340-368. Londen, Sage.
- Rist, G. 1997 *The History of Development. From Western Origins to Global Faith*. Londen, Zed Books.
- Roniger, L. 1998 'Civil Society, Patronage and Democracy.' In: J.C. Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, pp. 66-83. Londen, Sage.
- Ross Schneider, B. 1991 *Politics within the State. Elite Bureaucrats and Industrial Policy in Authoritarian Brazil*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Runciman, W.G. 1989 *A Treatise on Social Theory*. Vol.II. Cambridge, Cambridge University Press.
- Seibert, G. 1999 *Dramatic Change or Persistent Patterns? Socialism, Democratization and Political Culture in Sao Tomé and Príncipe*. Leiden, CNWS. (dissertation)
- Tiryakian, E.A. 1991 Modernization: Exhumetur in Pace. (Rethinking Macrosociology in the 1990's). *International Sociology* 6 (2): 165-180.